

Харківський осадчий Іван Каркач

Кожен, хто розгорне план-схему Харкова, неодмінно віднайде ім'я першого легендарного міського осадчого Івана Каркача — відбите у назвах провулку, бульвару, в'їзду та проїзду. Існувала навіть версія, що від викривленого слова Каркач начебто виникла і назва міста — Харків. Адже чимало міст і сіл найменовані на честь першопоселенців. Щоправда, цю версію вже давно відхилили вчені. Але існує інша загадка: чи насправді Іван Каркач був харківським осадчим?

Деякі вчені, і серед них автор «Истории города Харькова за 250 лет его существования» Дмитро Багалій, палко доводили, що Іван Каркач дійсно був харківським осадчим, інші дослідники, посиляючись на документи, що збереглися з XVII століття, заперечували існування цієї історичної постаті.

Та розпочнемо все по порядку і нагадаємо, що осадчим називали у XVII столітті проводаря партії переселенців, ватага, що привів їх на нове місце мешкання. А чому саме виникла потреба селитися на теренах сучасного Харкова? Для відповіді на це запитання наведемо стислу історичну довідку.

У першому тисячолітті нашої ери територія Харківської області була щільно заселена, про що свідчать багаточисельні місця, де в давнину існували поселення — городища — повсюдно розкидані по нашому краю.

Два великі городища розташовувалися безпосередньо на території сучасного Харкова. Це, насамперед, Харківське городище, на якому в середині 50-х років XVII століття зупинилася перша велика група переселенців з українського Подніпров'я, котра й заснувала місто Харків. Місцезнаходження цього городища збіга-

ється з центральною міською частиною, що нині має назву Університетської гірки. Другим є Донецьке городище. Пагорби, на яких у XVII столітті знаходилося старослов'янське місто Донець, розташовані поблизу південних меж сучасного Харкова на правому березі річки Уди, неподалік від селищ Жихора та Бабаїв.

За часів Київської Русі переважна більшість поселень на території нашої області була пограбована печенігами й половцями, а Батисєва навала 1238-42 років доценту змела всі існуючі поселення, і наш край перетворився на «Дике поле».

Однак наприкінці XV й особливо в XVII столітті нові поселенці стали крок за кроком освоювати спустошені землі «Дикого поля».

Важка і розорлива боротьба українського народу проти польських феодалів та армій турецького султана, грабіжницьких наскоків кримських і ногайських ханів та мурз примушувала мешканців Правобережної України залишати рідні домівки й шукати щастя в «Дикому полі».

Саме тому виникло в 50-х роках XVII ст. місто Харків. На цей час у навколишній місцевості вже були збудовані міста-фортеці Білгород (1598), Цареборисів (1600) та Чугуїв (1638). Через це первісна історія Харкова щільно пов'язана з адміністративною діяльністю білгородського та чугуївського воєвод. Так, ще до виникнення Харкова землі, розташовані між річками Харків і Лопань, були надані у вотчину білгородській церкві Святого Миколи. І хоч на цих землях ще ніхто не мешкав, Білгородське церковне управління відправляло сюди своїх людей для мисливства, риболовлі, збирання меду та інших промислів. Вільні землі південніше майбутнього Харкова (там, де сьогодні

знаходиться селище Мохнач) були надані на правах вотчини іншій білгородській церкві — Соборній Троїцькій.

Пізніше, 1638 року, коли було збудовано Чугуївську фортецю, територія поміж річками Харків і Лопань увійшла до зони адміністративної діяльності чугуївського воєводи. Саме чугуївський воєвода Григорій Спешнєв у 1652-53 роках здійснив обміри Харківського городища. Завдяки цьому ми нині знаємо, що його периметр дорівнював 530 сажням (приблизно 1200 м). Але на той час, коли воєвода обмірював городище, там ще ніхто не мешкав.

Коли саме прийшли до міжріччя Харкова та Лопані першопоселенці, нам не відомо. Але знаємо, що це було 37 українських родин.

Звичайно, засновували вони не майбутнє велике місто, а маленький хутірець з невідомою нам назвою. Легенди пов'язують першопоселенців не з Харківським городищем, а з правим берегом річки Харків, де з підніжжя крутосхилу струменіло джерело (сьогодні це відтинок вулиці Шевченка між Черноглазівською вулицею та Білгородським узвозом — І.С.). Це джерело, що звалось Білгородською криницею, понад 300 років забезпечувало мешканців цієї частини Харкова питною водою. На превеликий жаль, нещодавно заповзятливі керівники комунальної служби, замість забезпечення подальшої експлуатації джерела, наказали зарити його в землю й по трубах відвести його чисту цілющу воду до річки Харків. Навіщо їм зайвий клопіт? На вулиці Шевченка біля будинку №5 і досі нема пам'ятного знака на честь першопоселенців міста, а можна побачити лише рештки наземної частини давньої Білгородської криниці.

Але повернімося до перших 37 українських родин. Коли ж вони з'явилися на наших теренах? Автор «Истории Харьковского слободского полка» Є.Альбовський привертає увагу до 1651 року. Саме цю дату було означено спочатку на прапорі Харківського слобідського полку, а потім на прапорі драгунського Харківського полку. І дійсно, протягом 1651-52 років на терені Слобожанщини виникло багато нових поселень. Але, як ми підкреслювали, ці перші 37 родин ще не були засновниками міста. Його заснували інші українські переселенці, які наприкін-

ці 1653 чи на початку 1654 року прийшли досить великою групою й стали селитися у міжріччі Харкова та Лопані. Це, звичайно, не сподобалося священикам білгородської Миколаївської церкви. Вже на початку 1654 року вони звернулися зі скаргою до білгородського воєводи Шереметьєва, вимагаючи зобов'язати чугуївського воєводу виселити черкаси (черкасами в XVI-XVII ст.ст. називали всіх українців — І.С.) з їх вотчинних земель в урочищі поміж річками Харків і Лопань. Звістка про нових поселенців докотилася до Москви, і 30 вересня 1654 р. Розрядний приказ надіслав до Білгорода розпорядження, в котрому мовилося: *«...которые построились в Чугуевском уезде промеж речек Харькова и Лопины о городовом строение, и что вы по их челобитью в Чугуев к Григорию Спешневу писали, а велели ему городского места осмотреть и описать и на чертеж начертить и Черкасы переписать...»*.

Справді, протягом 1654-55 років було зроблено перепис переселенців, і до нас дійшов опис 1655 р., в якому зазначено, що в Харкові на той час було 587 козаків. До опису потрапили лише чоловіки, що перебували на військовій службі, а їхні дружини, діти та інші родичі були проігноровані. Але припускаючи, що середня козацька родина складалася з 4-5 осіб, можна визначити, що 1654 року в урочищі поміж річками Харків та Лопань прийшло одразу від двох до трьох тисяч поселенців.

Пізніше харківський воєвода Воїн Селіфонтов, призначений 1656 року, зауважував з цього приводу, що на Харківському городищі черкаси мешкали вже 1654 року, що їх було багато і все городище вони заселили і тоді ж проклали шлях до Тору (сучасного Слов'янська — І.С.). Залишаються лише нез'ясованими точна дата появи цієї партії переселенців та ім'я її проводаря, оскільки відомі нам документи XVII ст. не дають відповіді на ці питання. Дмитро Багалій, посилаючись на документи XVIII ст., як наприклад «Хроногеографическое описание Харькова 1767 года» чи «Описание Слободско-Украинских городов и местечек», висловив припущення, що першим осадчим, котрий привів переселенців на Харківське городище в урочищі поміж річками Харків і Лопань, був таки Іван Каркач.

Згадані документи хоч і були складені

На світлиці 1905 р. — Гостиний двір і Успенський собор (перша козацька церква в Харкові — закладена в XVII ст.).

більш ніж через 100 років після заснування Харкова, безпосередньо вказують на це: «Скільки известно той город Харьков населен в средине прошедшего века призванными с заднепровских и малороссийских городов по привилегиям вольными людьми малороссийского на-

рода для защищения границы от крымских татар набегов и первым осадчим был малороссиянин прозванием Иван Каркач».

Однак не всі дослідники первісної історії Харкова були згодні з Д.Багалієм. Описи 1655 року отаманом харківських козаків називають Максима Тимофеева, а потім Івана Кривошлика, що прийшов до Харкова 1655 року з новою партією переселенців у кількості 800 козаків.

Не підтверджують існування Івана Каркача іменні списки харківських козаків 1658 року та інші відомі нам документи XVII ст. Там ми зустрічаємо імена Степана, Якова та Григорія Каркачів, а також згадування про «Каркачівську пасіку», але ім'я Івана у цих списках відсутнє. Можливо, до моменту складення списків Іван Каркач вирушив за новими переселенцями чи пішов зі своїми прихильниками до інших місць, і тоді отаманом обрали Максима Тимофеева — нам це не відомо. Хоча і добре відомо, що часта зміна козацьких отаманів вільним голосуванням була явищем досить поширеним у ті часи не лише в окремих партіях переселенців, а навіть у Запорізькій Січі. Ось чому версія про першого харківського осадчого й сьогодні залишається гіпотезою з великою мірою ймовірності. А харків'яни завжди з вдячністю будуть пам'ятати ім'я Івана Каркача як одного з засновників міста, хоч це підтверджують лише документи XVIII століття.

Іван САРАТОВ,
голова правління Харківської
обласної організації ВСК.

ДОБРОЧИННІСТЬ

Президія правління ВСК та редакція журналу «Краєзнавство» («ЛУК») висловлюють щире подяку Богодухівській міській раді народних депутатів за благодійну підтримку нашого часопису.